

İbn Haldun'un İktisadi Umran Biliminde Emek

Ergin Ergül¹

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6974-6594

Öz

İbn Haldun, 14. yüzyılda yaşamış ve görüşleri modern sosyal bilimler alanında çeşitli akademik çalışmalara konu olmuş ve olmaya devam eden evrensel düzeyde tanınmış bir Müslüman düşünür ve sosyal bilimcidir. Onun en tanınmış eseri olan Mukaddime, sosyoloji, tarih, devlet teorisi, hukuk ve siyaset biliminin yanı sıra modern ekonominin temel kavram ve ilkeleri üzerine değerlendirme ve analizleriyle de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. İbn Haldun'un Mukaddime'ye konu yaparak yeni bir bilim dalı olarak sunduğu Umran Bilimi (Toplum ve Medeniyet Bilimi), eserin Batı dillerine ilk çevirisinden itibaren içerdiği ekonomik konular nedeniyle de ilgi uyandırmıştır. Onun emek, değer, fiyatlar, piyasa, vergilendirme alanlarındaki teorileri hala büyük bir güncellik taşımaktadır. İbn Haldun'un bu bağlamdaki görüşleri, genel umran biliminin bir dalı olarak "İktisadi Umran" kavramsallaştırmasını hak eden bir yoğunluk arz etmektedir. Bu makale, düşünürün İktisadi Umran'ında emeğin yerini ve önemini, bu konudaki düşüncelerinin kendisinden sonra gelen ve modern ekonominin gelişimine katkılarıyla bilinen düşünürlerin teorileriyle yakınlığını incelemeyi amaçlamaktadır. İbn Haldun, emek kavramını tanımlamış, emeğin üretim ve ekonomik değer yaratmadaki rolünü vurgulamış ve iş bölümünün toplumsal refah ve ekonomik gelişme üzerindeki etkisini önceden fark etmiştir. Ayrıca, nüfus artışı ile üretim ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi ele alarak, modern ekonomi teorilerinde önemli bir yer tutan kavramları öngörmüştür. Çalışmada, Mukaddimedeki görüşleri ve ilgili literatür ışığında İbn Haldun'un emek ile geçim yolları, kâr, sermaye, işgücü, işbölümü, ekonomik kalkınma gibi bununla bağlantılı konular üzerine düşünceleri, kendinden sonra gelen William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx ve David Ricardo gibi Batılı düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırılarak ele alınmakta, böylece İbn Haldun'un toplum ve medeniyet teorisinin ekonomi boyutu ve bu kapsamda emeğin işlev ve önemini vurgulama konusundaki öncü rolü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Haldun, Mukaddime, Umran, Ekonomi, Emek, İşbölümü.*

---

¹ Prof.Dr. Ankara Medipol Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ankara, Türkiye, ergin.ergul@ankaramedipol.edu.tr

Labor In the Ibn Khaldun's Science of Economic Umran

Abstract

Ibn Khaldun was a 14th-century Muslim thinker and social scientist who is universally recognized for his insights that continue to be the subject of various academic studies in the field of modern social sciences. His most famous work, the *Muqaddimah*, explores sociology, history, political theory, law, and also critically evaluates the foundational concepts and principles of modern economy, attracting researchers' attention. The science of Umran (Science of Society and Civilization), which Ibn Khaldun introduced in the *Muqaddimah* as a new discipline, has garnered interest since its first translation into Western languages due to the economic topics it addresses. His theories on labor, value, prices, market, and taxation remain highly relevant today. Ibn Khaldun's views in this context merit the conceptualization of "Economic Umran" as a branch of the general science of Umran. This article aims to examine the role and significance of labor in Ibn Khaldun's Economic Umran, exploring how his thoughts relate to those of later thinkers known for their contributions to the development of modern economy. Ibn Khaldun defined the concept of labor, emphasized its role in production and economic value creation, and recognized the impact of the division of labor on social welfare and economic development. He also addressed the dynamic relationship between population growth and economic production and growth, anticipating concepts that hold significant places in modern economic theories. The study compares Ibn Khaldun's thoughts on labor, livelihoods, profit, capital, labor force, division of labor, and economic development in the *Muqaddimah* with the views of Western thinkers like William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx, and David Ricardo, thereby highlighting Ibn Khaldun's pioneering role in emphasizing the function and importance of labor within the framework of his theory of society and civilization.

Keywords: Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, Umran, Economy, Labor, Division of Labor.

Giriş

Tunus'ta doğan ve Fas, Cezayir, Endülüs, Mısır ve Ortadoğu coğrafyasında hayatını geçiren İbn Haldun (1332-1406), İslam medeniyetinin olduğu kadar evrensel ölçekte uyandırdığı ilgiyle insanlığın en önemli tarihçi ve sosyal teorisyenlerinden biridir. En ünlü eseri, genellikle Evrensel Tarih olarak da adlandırılan Kitab'ül İber adlı eserinin "Giriş" bölümü olan "Mukaddime"dir (Ergül, 2018, s.2).

Mukaddime, İbn Haldun'u bir vakanüvisten ziyade bir sosyolog ve iktisatçı olarak ortaya çıkaran ilkeler ve modellere yoğunlaşmasından dolayı evrensel tarih kitabının geri kalanından daha meşhur bir eser haline gelmiştir (Alrefai and Brun, 1994, s.77). Bu olağanüstü eser, sıradışı bir zekâya sahip birinin, kendi zamanının neredeyse tüm bilimlerini kapsayacak şekilde düşünebilme yeteneği ile kaleme aldığı, ansiklopedik ve muazzam bir fikri çalışmadır (Marouni, 2017, s.101).

O, kendisinin, bizzat kurucusu olduğunu vurguladığı "Umran İlmi" (Toplum ve Medeniyet Bilimi) adlı yeni bir bilim dalını konu ettiğini belirttiği bu eserde, tarih felsefesi, sosyoloji, hukuk, ekonomi ve siyaset bilimi gibi birçok disiplini kapsayan geniş bir yelpazede teoriler geliştirmiştir. Düşünür, tarihsel olayları ve toplumları, coğrafi, ekonomik, sosyal, siyasi, dini ve ideolojik faktörlerin etkisi altında şekillenen dinamik süreçler olarak incelemiştir.

Düşünür, Mukaddime'de² toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda gözlemlediği bir dizi evrensel olguyu kavramsallaştırmış ve bu kavramları eserinde tutarlı bir şekilde kullanmada büyük bir özen ve titizlik göstermiştir. Mukaddimeyi inceleyen yorumcuların çoğunluğu düşünürün yaşadığı dönemin hâkim bilim anlayışının aksine toplumsal yaşamdaki olguları gözleme ve analiz metodunun şaşırtıcı bir modernlik ve özgünlük içerdiği ve ulaştığı sonuçların kendisinden sonra gelen birçok tanınmış Batılı düşünürü öncelediği hususunda hemfikirdirler (Ergül, 2021, s.4-5).

Emek hem ekonomik hem de sosyolojik perspektiflerden, insan topluluklarının gelişimi ve refahı üzerinde derin etkileri olan temel bir

---

² Çalışmamızda Mukaddime'den yapılan alıntıların çevirileri, özellikle aşağıdaki İngilizce çeviri ile Fransızca ve Türkçedeki Türkçe en son çeviriler dikkate alınarak Arapça baskıdan tarafımızdan yapılmıştır. Karşılaştırma için metin içinde Arapça metin ile Türkçe çeviriye referans verilmiştir. Bunlar şunlardır: İbn Haldun (2001), Mukaddime İbn Haldun, Hazırlayan Ahmed Zagbi, Daru'l-Erkam, Beirut; İbn Haldun (2021). Mukaddime, Evrensel tarih ve Toplum Bilimlerine Giriş, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları; İngilizce ve Fransızca çeviriler ise şunlardır: İbn Khalldûn (2015). The Muqaddimah, An Introduction to History, Edited by N. J. Dawood, Translated by Franz Rosenthal, Introduction by Bruce B. Lawrence, New Jersey: Princeton University Press ; İbn Khaldun (2002). Le Livre des Exemples, I, Autobiographie, Muqaddima, Texte traduit, Présenté et Annoté par Abdesselam Cheddadi, Paris: Gallimard.

kavramdır. Tarihin farklı dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda yaşamış düşünürlerin eserlerinde, emeğin rolü ve önemine dair görüşlere rastlanabilmektedir. Ancak bu görüşleri tutarlı bir teori olarak ortaya koyan düşünürler Batı'da ancak 17. yüzyıl düşünürleri William Petty (1623-1687) ve John Locke' dan (1632-1704) itibaren başlayacaktır.

Çalışma, İbn Haldun'un "İktisadi Umran" biliminde emeğin yerini ve önemini incelerken, bu konudaki düşüncelerinin kendisinden sonra gelen ve modern ekonominin gelişimine katkıda bulunan düşünürlerin teorileriyle olan yakın ilişkisini de ortaya koymayı amaçlamaktadır. İbn Haldun, emek kavramını detaylı bir şekilde tanımlamış ve emeğin üretim ile ekonomik değer yaratmadaki kritik rolünü vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, iş bölümünün toplumsal refah ve ekonomik gelişme üzerindeki etkilerini de önceden öngörmüştür. Nüfus artışı ile üretim ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi irdeleyerek, modern ekonomi teorilerinde önemli bir yer tutan kavramları da dile getirmişti.

Çalışmada, İbn Haldun'un "Mukaddime" adlı eserinin değişik bölümlerine serpiştirilmiş görüşleri ve ilgili literatür ışığında, emek ile bunun geçim yolları, sermaye, işgücü, işbölümü ve ekonomik kalkınma gibi bağlantılı konular üzerindeki düşünceleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, İbn Haldun'un görüşleri kendisinden sonra gelen Batılı düşünürler, örneğin William Petty, John Locke, Adam Smith, Karl Marx ve David Ricardo gibi isimlerin teorileriyle karşılaştırılmaktadır. Böylece, İbn Haldun'un ekonomi düşüncesi ve toplum ile medeniyetin ortaya çıkışı, gelişimi ve gerilemesi açısından emeğin rolü konusundaki çalışmalar açısından öncü rolü açıkça ortaya konulmaktadır.

İbn Haldun, emeğin ekonomik değer yaratmadaki önemini vurgularken, emeğin sadece bireysel çıkarlar doğrultusunda değil, toplumsal refahın artırılması için de ne denli kritik bir rol oynadığını göstermiştir. İş bölümünün toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini ve ekonomik gelişmeyi nasıl tetiklediğini ayrıntılı bir şekilde analiz eden düşünür, modern ekonominin temel taşlarını önceden sezinlemiş bir düşünür olarak dikkat çekmektedir.

Çalışmada, esas olarak İbn Haldun'un İktisadi Umran biliminde emek konusuna yaklaşımını ele almayı amaçladığımızdan, onun geniş bir yelpazeye dayanan ekonomik görüşlerine, emek kavramıyla ilgisi ölçüsünde temas etmekle yetinilmiştir.

1.Emek Kavramı

"Emek," ekonomi, sosyoloji ve felsefe gibi disiplinlerde merkezi bir kavramdır ve genellikle bireylerin veya toplulukların, ekonomik değer yaratma sürecinde belirli bir amaca yönelik olarak bulunan faaliyet, servet üreten fiziksel veya zihinsel çaba olarak tanımlanır (Ekonomi Sözlüğü, 2000,

s.103). Kol gücüne dayanan emeğe kol emeği ya da el emeği; fikir üretmeye, düşünsel eserler vermeye yönelik, kafa gücüne dayalı çabaya da zihin emeği ya da beyin emeği denmektedir (Demir, Acar, 2005, s.126).

İnsanın fitratındaki bir yetenek olan emek, onun yaşamı boyunca farklı düzeylerde ifa ve icra ettiği bir beceridir. Emek, insan varlığının hem kişiliğini ve kimliğini inşa ettiği hem sosyal çevresini etkileyip ondan etkilendiği hem de doğal çevresine uyum sağladığı ve onu dönüştürdüğü olağanüstü bir maharettir (Anık, 2022, s.64).

İnsan bu faaliyeti ya da çabası sırasında emek gücü ya da öteki adıyla iş gücü harcar. Emek ile işgücü farklı kategorilerdir. Emek, önceden düşünülen saptanmış, belirli hedefi olan bir faaliyetken, işgücü insanın çalışma gücünü ifade eder. Başka bir deyişle, insanın potansiyel olarak sahip olduğu ve üretim sürecinde harekete geçirebildiği fiziksel ve entelektüel gücüdür (Ekonomi Sözlüğü, 2000, s.103).

Emek, üretim sürecinin temel unsurlarından biridir ve toplumların ekonomik yapılarını anlamada kritik bir role sahiptir. Üretim faktörü olarak emek, mal ve hizmetlerin üretilmesi için gerekli olan toprak ve sermayeyle birlikte üç temel üretim faktöründen biridir. Çalışanların çabası, becerisi ve zamanı, ekonomik değer yaratma ve toplumların refah seviyesini artırma sürecinde hayati bir faktördür.

Çalışanlar ve işverenler arasındaki etkileşim, emek piyasaları aracılığıyla gerçekleşir. Bu piyasalarda emeğin fiyatı (yani ücretler), arz ve talep mekanizmaları tarafından belirlenir. Emek, sosyal sınıfların oluşumunda ve bireylerin toplumdaki konumlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Meslek, ücret düzeyi ve çalışma koşulları, bireylerin sosyal statüsünü ve toplumdaki yerini etkileyebilir. Çalışma koşulları, iş güvenliği, ücretler ve çalışma saatleri gibi konular, emekçilerin yaşam kalitesi ve toplumsal refah üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, sendikalar ve emek hareketleri, işçi haklarının korunması ve iyileştirilmesi için mücadele etmektedir.

Felsefi açıdan emek, insan doğasının ve özgürlüğünün bir ifadesi olarak görülebilir. Bireyler, emekleri aracılığıyla kendilerini ifade eder ve kendi yaşamlarını şekillendirirler. Dolayısıyla, emek, sadece ekonomik bir değer değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve felsefi boyutları olan karmaşık bir olgudur.

2. İktisadi Umran

Mukaddime'de İbn Haldun, sosyal bilimlerdeki genel metodolojisini ve siyasi iktisat, antropoloji ve sosyoloji teorilerini açıklar. Çalışmaları, İslam düşünce tarihine özgü derinlikler sunarken, aynı zamanda İslami bir bağlamda sosyal bilim çalışmalarının nasıl yürütülebileceğine dair bir örnek teşkil eder. İbn

Haldun'un görüşleri, özellikle on sekizinci yüzyıl Aydınlanma figürleriyle (örneğin Adam Smith -1723-1790) olan benzerlikleri ve (antropolog Ernest Gellner'in (1925-1995) üzerindeki etkisi dâhil) sosyal bilimciler sürekli katkıda bulunması, onun eserlerinin devamlı olarak önemli kalmasını sağlamaktadır (Mentzel, 2020).

İbn Haldun'un "Umran İlmi" olarak nitelendirdiği bilim dalı, muhtevasında teorik bir bütünlük arz eden konular açısından, modern sosyolojiye benzer şekilde, siyasi umran, iktisadi umran, hukuki umran, kır umranı, şehir umranı gibi alt alanlara ayrılabilir. İbn Haldun'un Mukaddimesinin hemen hemen her başlığında, ekonomik işleyişe (emek, ücret, mal ve sermaye gelişimi, üretim, kâr, kazanç, piyasa, fiyat, meta, zanaat, vergi vb.) ve doğrudan ekonomik doktrinlere ilişkin birçok vurgu yapılmıştır (Özaydın, vd., 2021, s.33). Bu vurgular özellikle ekonomik bir "bilgi nesnesinin" sosyal normlar, siyasi, sosyal, kültürel ve dini kurumlar içeren bir sistemde çok disiplinli, yapısal ve kurumsal bir yaklaşımla ele alınmasında gösterdiği başarısında, çok ileri düzeyde ve fazlasıyla öncüdür. Ayrıca talep, spekülasyon (özellikle gayrimenkul), artı değer, enflasyon, döngü gibi önemli kavramlar üzerine dikkate değer fikirler sunmaktadır (Marouni, 2017, s.100).

Aristo (MÖ 384- MÖ 322) için "Polis" yani ülke, etik bir olgu iken İbn Haldun açısından mübadele ile somutlaşan, üretim ve tüketim arasındaki dialektik ilişkide tezahür eden iktisadi bir olgudur. Mukaddime'nin yaklaşık üçte biri de ekonomik sorunlara ayrılmıştır (Mekki, 2017, s.2).

İbn Haldun'un Mukaddime'de yer verdiği ve günümüze kadar canlı kalmayı başarmış ekonomik düşünceleri oldukça çetrefilli bir sürece multidisipliner bir yaklaşımın değerini ortaya koymaktadır. Özel, Gift ve Krislov'un (1991) Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinin bir iktisat klasiği olup olmadığını değerlendirmek için geliştirdikleri altı kriteri kullanarak Mukaddime'nin "sosyoloji klasiği" sıfatının yanı sıra "iktisat klasiği" olarak da nitelendirilebileceğini sonucuna ulaşmaktadır (Özel 2006, s.2).

Hayatı boyunca çeşitli bürokratik, siyasi, adli, diplomatik ve akademik roller üstlenen İbn Haldun'un, İktisadi Umran çerçevesindeki görüşleri modern araştırmacılarca onun modern ekonominin öncüsü ya da babası gibi ifadelerle nitelendirilmesine yol açmıştır (Dilek, Fidan, 2022, s.2).

İbn Haldun, üretim, işbölümü ve üretkenlik konularını; daha geniş bir çerçevede ise iktisadî ilişkilerin toplumsal bağlamını tartışırken, 18. ve 19. yüzyılın sosyolog ve siyasi iktisadçıları kadar, 20. ve 21. yüzyıl iktisat ve işletme gurularına parmak ısırtacak bir kavrayış derinliği göstermektedir. William Petty (1623-1687), Adam Smith (1723-1790), Thomas Robert Malthus (1766-1834), Saint Simon (1760-1825) ve Marx'ın ((1818-1883)

dile getirdiği sayısız fikrin sadece tohumlarını değil; bizzat olgun hallerini İbn Haldun'da bulmak mümkündür. Yine Michael Porter (d.1947) veya Paul Romer (d.1955) gibi modern ekonomistler neredeyse Mukaddime'nin bazı cümlelerini İngilizce tekrar etmektedirler! (Özel, 2006, s.3).

İbn Haldun'un mülkiyetle ilgili anlayışı, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki belli bir ayrıma dayanır. Bu kavramlar günümüz ekonomi biliminde de geçerlidir. Düşünür arz ve taleple ilgili sorulara ve bunların fiyatlara yansımış biçimlerine de geniş yer verir; ayrıca bir diğer kuramı geliştirir. Bu kurama göre değer, bir ürünün yapımı için gerekli emek miktarıdır. İbn Haldun bu sorunları uzun uzun tartışacak olan Avrupalı iktisatçılardan çok önce, değerli madenlerin tek başına zenginlik oluşturmaktan uzak bulunduğuna dikkat çekmektedir: Bu madenler kendi başlarına değerli olamayan simgelerden, mübadele araçlarından başka bir şey değildir (Lacoste, 2012, s.179).

Mukaddime'de İktisadi Umran alanındaki görüşlerinde İbn Haldun, arz ve talep ekonomisinden Laffer Eğrisi'ne kadar ekonomik kavramları işlemiştir. Adam Smith ve klasik ekonomistlerden yüzyıllar önce, emek değer teorisini ve aynı zamanda Avusturyalı ekonomistlerin değer in öznelliği üzerine düşüncelerini önceden sezmiştir. Fiyatların nasıl oluştuğuna dair, arz ve talebin işleyişi üzerine detaylı açıklamalar sunmuştur (Mentzel, 2020).

İbn Haldun'un, Mukaddime'de, bir değer teorisi yanında, bir para teorisi ve bir fiyatlar teorisi geliştirdiğini vurgulayan Jean David C. Boulakia'ya göre: Düşünür, Avrupalı düşünürlerden yüzyıllar önce birçok temel ekonomik fikir ve kavramı keşfetmiştir. İş bölümünün önceliğini ve gerekliliğini Smith'in keşfinden önce, emek-değer ilkesini ise Ricardo'dan önce keşfetmiştir. Malthus'tan önce bir nüfus teorisi geliştirmiş ve Keynes'ten önce ekonomide devletin rolü üzerinde ısrar etmiştir. Bundan da öte, İbn Haldun bu kavramları, iktisadi mekanizmaların ekonomik faaliyeti uzun vadeli dalgalanmalara yönlendirdiği kolay anlaşılır bir dinamik sistem inşa etmek için kullanmıştır. Sisteminin tutarlılığı nedeniyle, aynı kavramları kullanarak yapılan ekonomik yapıtlara karşı getirilebilecek eleştiriler burada geçerli değildir (Boulakia, 1971, s.1117).

Düşünürün ekonomiye dair tespitleri ve görüşleri, günümüzde ana akım iktisatta yer alan birçok düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Söz konusu düşünceler, çağdaş kavramlar/bakış açısı ile değerlendirilmeye tabi tutulduğunda, günümüz iktisadi problemlere çözüm sağlama noktasında yeterli potansiyele sahip olduğu görülecektir (Özaydın, vd., 2021, s.31).

İbn Haldun ekonomiyi üretim, ticaret ve devlet olarak üç sektöre ayırmaktadır. Bunlarda sırasıyla gelir, kâr ve vergiler elde edilir. Düşünür açısından emek üretiminin temeli olduğu gibi, ticaret ve devletin vergi

gelirlerinin kaynağını oluşturan iktisadi faaliyetler bakımından da belirleyici unsurdur.

İbn Haldun, açıklamalarında toplumların ekonomik özelliklerine öncelik vermektedir. Toplumlar arası farklılıklar da en başta ekonomik faktörlerce belirlenir. Düşünür insanları, meslek sahipleri, çiftçiler, göçebeler gibi bağlı oldukları üretim biçimlerine göre sınıflandırmaktadır. Aynı şekilde, bu insanların yaşam tarzı, büyük ölçüde yaşadıkları yerlerin doğal kaynakları ve iklimi tarafından belirlenir. İbn Haldun, beslenme rejimi, iklim vb. faktörlerin bireyler ve toplumlar üzerindeki etkisi hakkında, özellikle Montesquieu'nün (1689-1755) gelişmeleri de dâhil olmak üzere, modern çağdaş fikirlerin öncüsü olduğunu gösteren görüşler dile getirmektedir (Bouthol, 1930, s. 29).

İbn Haldun, fiyat teorisinde arz ve talep yasasının kapsamlı bir taslağını sunar. Ayrıca, Mukaddime'de üretim maliyeti kavramını net bir şekilde ifade eden bazı bölümler bulunmaktadır. Özellikle Dördüncü Bölümün 12. başlığı, "Şehirlerdeki Fiyatlar" olarak adlandırılmıştır ve bu konuya dair detaylı açıklamalar içermektedir (İbn Haldun, 2001, s.398, İbn Haldun, 2021, s.537).

İbn Haldun'un arz ve talep teorisine göre, sürekli talep edilen şeyler piyasaya sunulur. Bu durum sadece değerleri ve fiyatları değil, aynı zamanda üretim ve tüketimi de etkiler, dolayısıyla toplumu (iş piyasası olarak) da şekillendirir. Bir malın fiyatı uzun süre düşük kalırsa, bu malın üretimine yönelik teşvik azalır ve bu da ekonomik sonuçlara yol açar.

İbn Haldun, üretici ve tüccar arasındaki farkı vurgulayarak, "piyasa" olarak adlandırılan organik yapının kendi aktörlerini nasıl baskı altında tuttuğunu göstermektedir. Piyasanın emek sömürüsüne yol açabileceğine ve bu nedenle çalışanların örgütlenmesi ve korunması gerektiğine işaret etmektedir. Aksi takdirde bireyler arasında kin ve nefret oluşacağını belirtirken, karaborsaya, fahiş fiyatlara, ekonomik usulsüzlüklere ve ahlaksızlıklara karşı tüketicinin siyasi irade ve kanunlar ile korunması gerektiğini açıkça ifade etmektedir (Anık, 2022, s. 297).

3. İktisadi Umran Bağlamında Emek

3.1. "Geçim" Kavramı ve Geçim Yolları

İbn Haldun Evrensel Tarih Kitabı'nın (Kitab-ül İber) planını aktarırken, eseri bir giriş ve üç kitap şeklinde hazırladığını, Girişin, tarih biliminin üstün değerini ele aldığını, ilk kitabın (Girişle birlikte Mukaddime adlı eser), iktidar (mülk), hükümet (sultân), kazanç getiren faaliyetler, geçim yolları (ma'aş), sanatlar ve bilimler ile bu kurumların kökenleri ve sebeplerini içeren toplum ve medeniyete ve onun özelliklerine tahsis edildiğini belirtmektedir. Böylece Mukaddime'nin planından, onun için bir "toplum ve medeniyet" çalışmasının önce siyaset bilimi (iktidar, hükümet) ile başladığı, ardından ekonomi bilimi (geçim yolları) ve ardından sanatlar ve bilimler ile devam ettiği açıkça

görülmektedir. Diğer iki kitap, birinci kitapta geliştirilen kavramsal araçların milletlerin tarihine uygulanmasıdır (Marouni, 2017, s. 86).

İbn Haldun, Mukaddime'nin başlangıcında umran yani toplum ve medeniyetin ortaya çıkışını insanların geçimlerini sağlamak için doğalarında mevcut işbirliğinin mevcudiyetine bağlar: "Umran, toplumsal eğilimlerini tatmin etme, ihtiyaçlarını gidermek amacıyla şehirde yerleşmek veya kırsal bölgelerde konaklamak ve oralarda birlikte hareket etmekten ibarettir. Bunun sebebi, geçimlerini sağlamak için doğalarında işbirliğinin varlığıdır (İbn Haldun, 2001, s.71, İbn Haldun, 2021, s.74).

Mukaddime'nin 5. Bölümü ise "Geçim Kaynakları, Kazançlar, Meslekler ve Bunlarla ilgili Konular" başlığını taşımaktadır. Burada geçen kazanç (kesb) ve geçim (ma'aş) terimleri Birinci Kitabın başlığında yer verdiği temel kavramlar arasındadır: "Birinci Kitap: Genel Toplumsal Yaşamın ve Medeniyetin (Umran) Doğası ve Bunda Görülen Kırsal Yaşam, Şehir Yaşamı, Egemenlik, Kazanç, Geçim, Sanayi, Bilimler ve Benzeri Hususlar ile Bunların Gereçekçeleri ve Sebepleri" (İbn Haldun, 2001, s. 66, İbn Haldun, 2021, s.63). Kazanç ve geçim, iktidar, bilim ve sanatlar gibi sosyal yaşamın sonucu ve toplum ve medeniyette ortaya çıkan olgulardır (İbn Haldun, 2001, s. 71, İbn Haldun, 2021, s.73). Beşinci Bölümün ilk konusu "Rızık ve Kazanç Terimlerinin Anlamı; Kazanç İnsan Emeğinin Değerini Temsil eder" başlığını taşımaktadır (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563).

Falay'a göre, İbn Haldun'un açıkladığı geçim şekil ve yolları, modern düşünürlerin 'üretim tarzı' diye ifade ettikleri temel yapıya karşılık gelmektedir. İnsan, üretimi bir üretim tarzı içinde gerçekleştirir. İbn Haldun kavramsallaştırmada "göçebelik (kırsal yaşam) ilk üretim tarzıdır; medeniyetin temeli göçebelikten oluşur (Falay, 1978, s.20).

İbn Haldun'da ekonomi devlet ile toplum ve medeniyetin üzerine kurulduğu iki temelden biridir. Diğer temel ise asabiyet yani sosyal güç dayanışmasıdır. Mukaddime'de ekonomik sürecin işleyişi bütün özellikleriyle dikkate alınmakta ve düşünürün ekonomi anlayışı bütün mali kanunları kapsamaktadır (Hassan, 2011, s.235). İbn Haldun asabiyet ve ekonominin (üretim tarzları ve para) kurucu niteliğiyle tutarlı bir şekilde devlet ve medeniyetteki çözülmeyi de ekonomi ve asabiyetteki çözülmeye yol açan olgularla açıklamaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi görüşleri, Mukaddime'nin Batı dillerine ilk çeviri olan Slane'nin Fransızca (1863) çevirisinden itibaren yazarların dikkatini çekmiştir. René Maunier'in, 1913 tarihli Fransızca makalesi "14.Yüzyılda Bir Arap Filozofunun Ekonomik Görüşleri: İbn Haldun" başlığını taşımaktadır. Gaston Bouthol (1896-1980) 1930 yılında yayınladığı İbn Haldun, Sosyal Felsefesi isimli tezinin VI. Bölümünü, İbn Haldun'un Genel ve İktisadi Sosyolojisine ayırmıştır. Georges-Henri Bousquet, 1961 yılında

"Mukaddime'nin Sosyolojik ve Ekonomik Metinleri" başlıklı bir notlu çeviri eser hazırlamıştır. Jean David C. Boulakia, 1971 yılında "İbn Haldun adı, ekonomi biliminin babaları arasında yer almalıdır" (Boulakia, 1971, s.1118) sonucuna vardığı "İbn Haldun: Bir Ondördüncü Yüzyıl Ekonomisti" başlıklı önemli bir makale yayınlamıştır.

İbn Haldun, İktisadi Umrandaki geçim (*ma'aş*) kavramını toplum ve medeniyetlerin ekonomik temellerini açıklamak için kullanmıştır. İbn Haldun "geçim"i "umran"ın bir temeli olarak görür. Umran, aynı zamanda insanlara "geçim" sağlamak amacıyla meydana getirilir (Hassen. 2009: 19). Düşünür, geçim yollarına ilişkin açıklamalarında ise emek (*amel*) kavramından hareket etmektedir. Dolayısıyla onun İktisadi Umran bağlamındaki görüşleri, ekonomik faaliyetin merkezine emeği yerleştirmekte ve emeğin değerin yaratılmasında, toplumun ilerlemesi ve piyasa değişim dinamikleri alanlarında rolünün önemini vurgulamaktadır. İbn Haldun, ekonomik değerin temelini emekte yattığını savunarak, işçilik ve becerinin, üretilen malların ve sunulan hizmetlerin değerini belirlemede oynadığı temel rolü ortaya koymuştur. Bu bakış açısıyla, emeğin, ekonomik zenginlik ve toplumsal refahın anahtarı olduğunu vurgulamıştır.

Marouani, İbn Haldun'un ekonomik yaklaşımını yapısal, sistemik ve çok disiplinli olarak nitelendirir ve bu yaklaşımın, İbn Haldun'un ekonomik indirgemeciliğin tuzağına düşmemesini sağladığını belirtir. Marx tarafından eleştirilen "yüzeysel ekonomistler" gibi, sosyal veya ekonomik sistemi ada ekonomisi modelleri veya tarihsel-sosyal bir bağlamdan soyutlanmış soyut bir rasyonellik ile hareket eden neo-klasik anlamda bir "*homo economicus*" yaratmak suretiyle anlamaya çalışmaktan kaçınmıştır. Yazarın belirttiğine göre, bu parçalı ve indirgemeci görüş, ekonominin diğer sosyal bilimlerden bağımsızlaşmasına neden olmuş ve bu durum bugün birçok ekonomist (kurumsalcılar, bilişselciler vb.) tarafından sorgulanmaktadır. İbn Haldun'da tüccar, zanaatkar, çiftçi, bilim insanı vd. genel karakterlerle değil, onları hem birbirlerine hem de özellikle siyasi iktidar ve adalet, ordu, polis, vergilendirme gibi kurumlarla ilişkilendiren (ekonomik ama aynı zamanda hukuki, siyasi ve etik nitelikli) bir ilişkiler ağı içinde tanımlanırlar. İbn Haldun, Althusser (1918-1990) ve Gramsci (1891-1937) anlamında "devletin politik ve ideolojik aygıtları" kavramından çok da uzak değildir (Marouani, 2017, s.83).

3.2. İnsanı Diğer Canlılardan Ayırt Edici Özellik Olarak Emek

İbn Haldun'a göre emek, düşünce, otorite ve toplum ve medeniyet ile birlikte insanı hayvanlardan ayıran dört temel nitelik arasında yer alır. O bunu şöyle açıklar: "İnsan diğer canlılardan şu belirli özellikleriyle ayrılır: Düşüncenin ürünü olan bilim ve sanatlar. Bunlar insanı hem hayvanlardan ayırır; hem de onun bütün canlılara üstünlüğünü sağlar; hakem (rıza)

dayalı) otoriteye ve zora dayalı iktidara ihtiyaç doğurur. Bunlar olmadan insan varlığını devam ettiremez. Bu konuda insan, canlılar arasında tektir. Arılar ve çekirgelerde de böyle bir durumun olduğu söylenmektedir, fakat böcekler, düşünce ve tefekkür yoluyla değil, içgüdüleriyle hareket ederler; geçimini sağlama çabası ve bunu temin etmek için uygun yol ve çareler araması; son olarak umran (toplum ve medeniyet) yani bir şehirde veya yerleşim yerinde birlikte yaşama, toplum hayatından faydalanma, insani ihtiyaçlarını karşılayabilme gerçeğidir. Çünkü varlığını devam ettirebilmek için dayanışma ve işbirliği insanın yaratılışında vardır (İbn Haldun, 2001, s.71; İbn Haldun, 2021, s.74).

İbn Haldun aşağıdaki ifadeleriyle fikir üretmeye, düşünsel eserler vermeye yönelik zihni emek türünü dile getirmektedir: “ İnsan düşüncesi sayesinde hayvanlardan ayrılır, geçim vasıtalarını sağlar, bu hususta hemcinsleri ile işbirliği yapar, Mabuduna ve peygamberlerin onun katından getirdiğine yönelir. Hayvanların tümü ona ve gücüne boyun eğer. Allah düşünce yeteneği sayesinde insanı yaratıklarının çoğundan üstün kılmıştır” (İbn Haldun, 2001, s. 476, İbn Haldun 2021, s.631).

Locke da aynı fikri şöyle vurgulayacaktır: “Dünyayı insanlara ortaklaşa veren Tanrı, onlara aynı zamanda dünyayı, yaşamdan en üst yararı ve rahatlığı sağlayacak biçimde kullanmaya sağlayacak akı (düşünme gücünü) de vermiştir. Yeryüzü ve yeryüzündeki her şey insanlara varlıklarının desteklenmesi ve rahata kavuşturulması için verilmiştir” (Locke, 2012, s.24).

3.3. Toplum ve Medeniyetin Temeli Olarak Emek

İbn Haldun’a göre insan özellikle düşünce gücü ve elinin ürettikleriyle diğer varlıklardan ayrılır. İnsan bu ikisi sayesinde, hemcinsleriyle işbirliği yaparak toplumsal yaşam (*ictimā*) tesis eder ve “toplum ve medeniyeti” (*umran*) ortaya çıkartır. Düşünür, insanın “toplumsal yaşam” sürdürmesinin zorunlu oluşunu ekonomik ve savunma ihtiyaçları üzerinden temellendirir. Her iki ihtiyacın giderilmesinde insan emeği temel faktördür: “Allah insanı yaratmış besinsiz yaşamını ve varlığını devam ettirmesi mümkün olmayacak bir biçime koymuş, fıtratı ile besin aramaya yöneltmiş ve kendisine bunu elde edecek kudreti (emek gücünü) vermiştir. Ancak insanın bireysel kudreti, bu besin ihtiyacını tek başına elde etmeye yeterli gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez. Bu gıdanın, varsayılabilir asgari miktarını ele alalım, mesela bir günlük azık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok emek ve işlemden sonra hâsıl olur. Bu üç işten her biri için (düşünce ve el sayesinde geliştirilen) bir takım alet ve araçlara ihtiyaç duyar. Bunlar ise ancak demirci, marangoz ve çömlekçi gibi çeşitli zanaatkârlarla yapılır. Farz et ki, insan hiçbir işlemden geçirmeden bir buğday tanesi yemektedir. Bu takdirde bile ekip biçme, taneyi başağından çıkarmak için döğme gibi söz konusu işlerden daha fazla diğer birtakım

işlemlere ilaveten tohuma ihtiyacı vardır. Bunların her biri de ayrıca evvelkisinden daha fazla birtakım zanaatlara ihtiyaç gösterir. Bütün bunların tamamına veya bir kısmına bireyin (tek kişinin) gücü yetemez. O halde kendi türünden birçok kişilere ait güçlerin (işgücünün) bir araya gelmesi gerekir ki hem kendisinin ve hem de onların azığı sağlansın. İşbirliği (*teavün*), gerekli besini her birinin ihtiyacından kat kat fazla olacak şekilde yeterli miktarda karşılar. Aynı şekilde, kendini savunabilmek için de her insanın hemcinslerinin yardımına ihtiyacı vardır (İbn Haldun, 2001, s.73, İbn Haldun, 2021, s.77). “Canlı varlıkların doğalarında saldırganlık olduğu için Allah, her hayvanı kendini savunmaya yarayacak bir takım özel organlarla donatmıştır. İnsana ise düşünce gücü ve bunun emrinde olan elleri vermiştir. Düşüncenin yardımıyla el, pratik sanatları icra eder. Bunlarsa, insana koruyucu organların yerini tutan araçlar sağlar... Bir insanın gücü, bir hayvanın hele hele yırtıcı bir hayvanın gücüyle boy ölçüşemez. Dolayısıyla insan tek başına kendini vahşi hayvanlara karşı korumaya güç yetiremez, ayrıca çok sayıda ve üretimi zor olan savunma aletlerini de tek başına kullanamaz. O yüzden geçimini sağlamak ve hayatta kalabilmek için bütün hemcinsleriyle işbirliği yapması kaçınılmazdır” (İbn Haldun, 2001, s.74, İbn Haldun, 2021, s.78).

Görüldüğü üzere düşünce kabiliyeti ile birleşen “el” mesleklerdeki maharetin kaynağıdır. El, düşünce ile birleşince ortaya emeğin ürünü olan değer çıkmaktadır (Çöpoğlu, Kuran, 2019, s.134). Düşünen varlık insanın sahip olduğu “el”in gerek tek insan, gerek tüm insanlık tarihindeki yeri İbn Haldun’dan sonra Darwin, Sir C.Bell, Oswald Spengler gibi düşünürlerde de dile getirilmiştir. İbn Haldun’un ele verdiği bu değer emeğe, çalışmaya verdiği önemin de bir simgesidir. Böylece el ile birlikte emeği ve çalışmayı da medeniyetin, insanın ve tarihin temeline yerleştirmiş bulunmaktadır (Kozak,1999, s. 97).

Düşünürün şu ifadeleri de, Mukaddimesi’ne konu yaptığı toplum ve medeniyet biliminin (*ilm-i umran*) temeline emek ve işbirliğini koyduğunu göstermektedir: “Yalnız insan, yaşamı boyunca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Yalnız kalsa insan türünü sürdüremez. Buna karşın işbirliği sayesinde, insan beslenmek için gıda maddeleri ve kendini savunmak için silah elde edebilir. Böylece onun bekası ve türünün korunmasıyla ilgili ilahi plan (hikmet) gerçekleşir. Öyleyse toplumsal yaşam, insan türü için bir zorunluluktur. Bu olmasa insanların mevcudiyeti ve Allah’ın insanların dünyayı imar etmeleri (yerleşik hayata geçip onu bayındır ve yaşanılır hale getirmeleri) ve kendisinin halifesi olmaları iradesi gerçekleşmemiş olacaktı. Bizim bu bilim dalına konu yaptığımız “toplum ve medeniyetin” (*umran*) anlamı işte budur” (İbn Haldun, 2001, s.74, İbn Haldun, 2021, s.78).

Diğer yandan yukarıdaki açıklamaları dikkatlice okunduğunda İbn Haldun’un “el” in yanında, düşünce ve elin ortak ürünü aletin yani üretim aracının önemini de vurguladığı görülmektedir. İnsan üretim araçlarını

işbölümünün verdiği imkânla üretmemiş olsaydı, ne yaşamak için gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilir ne de kendisinden daha güçlü hayvanların saldırısı karşısında hayatta kalabilirdi. Düşünüre göre, insanı hayvanlardan ayıran özelliklerden biri de bu şekilde alet ve araç yaparak fizik gücünü ve emeğinin etkinliğini artırabilmesidir İnsanın bu alet ve araç yapma özelliğini İbn Haldun'dan sonra öne çıkan düşünürlerin başında Karl Marx yer alır. Ona göre de insanı hayvanlardan ayıran özellik, onun üretim araçları üretmesi, bu yolla ihtiyaçlarını karşılamasıdır (Kozak,1999, s. 98).

3.4. Üretim Faktörü Olarak Emek

İbn Haldun'un ekonomi teorisinin merkezinde, ekonomik değerın temel itici gücü olarak emek kavramı bulunur. Malların ve hizmetlerin değerinin, onların üretimine harcanan emek miktarıyla temelden ilişkilendirildiğini ileri sürmektedir. Bu bakış açısı, ekonomik zenginliğin oluşumunda insan emeği ve becerisinin kritik önemini vurgulayarak, Adam Smith gibi sonraki ekonomistler tarafından ortaya konulan benzer kavramların öncüsüdür.

Düşünüre göre her türlü zenginlik, kazanç ve üretimin kaynağı emektir. Öyle ki doğada kendi kendine yetişen şeylerden faydalanmak bile emek gerektir (Canatan, 2017, s.152). Ona göre, bolluk ve refah temelinde emek olan üretimin çokluğundan ileri gelmektedir.

İbn Haldun üretim faktörlerini emek, doğa ve sermaye olmak üzere tanımlamıştır. Bu, bilinen klasik emek, toprak ve sermaye üçlüsüne benzemektedir. Üretimin gerçekleşmesi için birtakım faktörlerin bir araya gelmesi/getirilmesi gerekiyorsa da ana üretim faktörü insan emeğidir (Özel, 2006, s. 4). Emeğin üretim sürecinin en önemli parçası olarak kabul edilmesi Mukaddime'de şu şekilde açıklanmaktadır: “Kazancın sadece niyet ve çabanın sonucu olabileceğini bilmek gerekir. Mümkün olan bütün yollarla da olsa, rızık elde etmek için çaba ve emek şarttır...Çaba Allah tarafından teşvik ve ihsan edilir. Çünkü herşey O'nun katındandır. Her kazanç ve sermaye zorunlu olarak insan emeğini gerektirir. Kazancın kaynağı mesleklerde olduğu gibi bizzat işin kendisi ise bu emek çok daha açıktır. Kazanç hayvanlar, bitkiler veya madenler aracılığıyla sağlandığında da görüldüğü üzere yine insan emeği gerekir. O olmadan hiçbir şey elde edilemez, hiçbir kazanç sağlanamaz” (İbn Haldun, 2001, s.418, İbn Haldun, 2021, s.564).

Locke aynı hususu şöyle ifade eder: “Gerçekten de her şeye değer farklılığı koyan emektir...Zannedirim yeryüzünün insan yaşamına yararlı ürünlerinin onda dokuzunun emeğin sonuçları olduğunu söylemek sadece oldukça ılımlı bir hesaplama olacaktır; hatta şeyleri kullanımımıza gelinceye kadar doğru biçimde hesaplayacak ve bunlara yapılan bazı harcamaları, neyin bütünüyle doğaya, neyin emeğe borçlu olduğunun toplamını çıkaracaksak, bunların bir çoğunun içindekilerin yüzde doksan dokuzunun tümüyle emek sayesinde konduğunu görürüz” (Locke, 2012, s.32).

İbn Haldun üretimin önemini ve bu üretim sürecinde ortaya çıkan emeğin değerini özellikle "kâr" (*rihb*) ve "kazanç" (*kesb*) kavramları arasında yaptığı ayırım çerçevesinde daha çok irdemiştir. "Kazanç" kavramı emek neticesinde ortaya çıkan değeri ifade ederken; "kar" kavramı ticari faaliyet neticesinde ortaya çıkan değeri ifade etmektedir. Düşünürü göre kazanç emeğin değerinden ibarettir.

Düşünür emeğin, değer in özü olduğunu ve fiyatı belirleyen faktör olduğunu belirtirken, değer ile fiyat arasında bir fark olduğunu da vurgular. Değer, üründe yoğunlaşmış emek miktarına bağlıken, fiyat ise ürünün değerinin yanı sıra diğer masrafları ve hakları da hesaba katar (Mekki, 2017, s.2). Aslında onun değer olarak adlandırdığı şey, modern maliyet kavramına karşılık gelir. Kârın meşruiyetini, fiyatın nadirlik, risk ve mesafe tarafından belirlenen bir marjı içerdiğini kabul ederek tanımaktadır. Bu tanım, Pierre-Joseph Proudhon'un (1809-1865) "Yoksulluk Felsefesi" adlı kitabında kullanım veya takas değerinin nadirlik tarafından belirlendiğini iddia ettiği tanımdan çok daha modern bir tanımdır (Mekki, 2017, s. 5).

İbn Haldun, arz ve talep dinamiklerinin ayrıntılarına inmekte ve emeğin varlığı ile maliyetinin, malların fiyatları üzerinde kritik bir etkiye sahip olduğunu kavramaktadır. Piyasa güçlerinin fiyatlar ve kaynakların dağılımı üzerindeki etkisini kabul etmekte ve emek, üretim ve ekonomik değişim arasındaki karşılıklı bağımlılığı öne çıkarmaktadır.

Bazı mesleklerde kazanç için emekten başka faktörlere de ihtiyaç vardır. Zanaatlarda, hammaddenin işlenerek mamul ve ayrı mamul hale getirilmesinde emeğin yeri ve önemi daha açık olarak görülse de İbn Haldun'a göre, hayvancılık, tarım ve madencilik gibi tabiatla iç-içe bulunan üretim dallarında da emeğin yeri ve önemini ihmal etmemek gerekir (Kozak, 1999, s.96).

Düşünür emeğin değerini açıkladıktan sonra, emeğiyle geçinenlere ödenecek ücret konusunu da ele alır. Ücretler harcanan emeği karşılayamayacak kadar düşük olursa, "emekler değerini bulmayınca ve karşılığı var denemeyecek duruma düşürülünce kazanç ve üretime yönelik istekler gücünü yitirir. Çalışan eller iş yapmaya varmaz. Halk tedirgin olur. Bayındırlığa, üretime ilişkin çalışma düzeni bozulur" demek suretiyle ekonomik ve sosyal yapının sarsılacağını vurgular. Diğer yandan düşünür ücretlerin düşük olmasının devlet gelirlerinin azalması ve makroekonomik dengelerin bozulmasına da neden olacağını saptar. Bu tespiti, satın alma gücünde azalmanın talep eksikliği, alışverişin azalmasının da üretimin düşmesi, işsizlik ve durgunluk gibi ekonomik açıdan olumsuz gelişmeleri beraberinde getirmesi, ayrıca bu gelişmelerin devletin vergi gelirlerini azaltacak olmasıyla gerekçelendirir (Uygun, 2019, s.126).

3.5. Emek-Değer Teorisi

Emeğin değışmez değeri ölçüsü olduğunu, bir malın değerinin içerdığı emek-zamanı miktarıyla belirlendiğini öne süren görüş emek değeri teorisi olarak adlandırılır (Demir, Acar, 2005: 126). Emek değeri teorisi ekonomi biliminin en temel teorilerinden biridir. David Ricardo (1772-1823), Adam Smith, John Locke, David Hume (1711-1776), Benjamin Franklin ve William Petty gibi ekonomistleri, herhangi bir malın değeri kaynağının onda somutlaşan emek miktarı olduğunu ve bu "ekonomik gerçeği" insanın emek aktivitesinin değeri üreten özelliklerine atfettiklerini öne sürmüşlerdir. Sadece vefatından birkaç ay önce İbn Haldun'un yazılarını keşfeden, Joseph J. Spengler, Joseph A. Schumpeter ve Charles Issawi dışındaki önemli Batılı ekonomistler, değeri teorisini Adam Smith ve David Ricardo'ya dayandırır. Serbest girişimin işleyişini analiz ederken, Smith değeri teorisinin ve dağıtım teorisinin temellerini ortaya koymuştur. Ricardo ise, bu fikirleri 1817'de yayımlanan "Siyasal İktisat ve Vergilendirme Prensipleri" eserinde genişletmiştir. Ricardo'nun değeri teorisi, rekabetçi koşullar altında üretilip satılan malların değerinin (yani fiyatının), genellikle üretimdeki emek maliyetleriyle orantılı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak Ricardo, kısa dönemlerde fiyatların arz ve talebe bağlı olduğunu da tam olarak kabul etmektedir. Bu teori ulusal ürünü üç sosyal sınıf arasında bölmektedir: işçiler için ücretler, sermaye sahipleri için karlar ve toprak sahipleri için rantlar. Ricardo, herhangi bir ulusal ekonominin sınırlı büyüme potansiyelini göz önünde bulundurarak, belirli bir sosyal sınıfın toplam üründen daha büyük bir pay alabilmesinin ancak başka birinin zararına olabileceği sonucuna varmıştır (Blaug, 2024).

Adam Smith'in özel mülkiyetin ve sermaye birikiminin bulunmadığı ilkel toplumlarda değeri tamamen emek tarafından yaratıldığı fikri, David Ricardo ve Karl Marx tarafından genişletilerek tüm zamanlarda değeri yaratan tek faktörünün emek olduğu ilkesine dönüştürülmüş ve emek-değeri teorisi adını almıştır (Bocutoğlu, 2012, s.129).

Değeri yaratma açısından klasik iktisatçılar ve Karl Marx emeğin, ürünlerin ve hizmetlerin değerini belirleyen temel faktör olduğunu savunmuşlardır. Marx'a göre, emek-değeri teorisi, kapitalist sistemlerdeki emek ve sermaye arasındaki ilişkileri anlamada merkezi bir öneme sahiptir. Marx, Kapital'in ilk cildinde, emek değeri teorisinin sadece kapitalist toplumlarda keşfedebileceğini öne sürse de İbn Haldun dünya tarihindeki ilk emek değeri teorilerinden birini Mukaddimesini kaleme aldığı 1377'de ortaya koymuştur (Karataşlı, Clark, 2024, s.303). Emek-değeri kavramı temelinde Karl Marx, "işçi ücretleri, işçilik üretimiyle eşit olmalıdır" sonucuna varmış ve kapitalistlerin, işçi sınıfı ya da proletaryayı sömürerek elde ettiği haksız kazancı ifade eden devrimci terim olan artık değeri ortaya atmıştır. Marx, kendisinden önceki burjuva teorisyenlerden iki açıdan önemli şekilde ayrılmış olup bunların her ikisi de ekonomik ilişkilerin sosyal karakterine yaptığı vurgu ile bağlantılıdır. İlk olarak, Marx bir malın

değerinin, onda somutlaşan "somut" emek (veya emek aktivitesi) ile ilgili olmadığını savunmuştur. Bunun yerine önemli olan, "soyut" emek kavramı ve belirli bir toplumda belirli bir zamanda bu tür malların üretilmesi için gerekli olan "toplumsal olarak gerekli emek-zamanı"ydı. İkinci olarak, Marx, emeğin değer üreten niteliğinin insan aktivitesinin doğal bir özelliği değil, gerçek nedensel güçlere sahip tarihsel olarak belirlenmiş maddi koşullar tarafından şekillendirilen bir sosyal yapı olduğunu ileri sürmüştür (Karataşlı. Clark, 2024, s.304). Ancak serbest piyasa ekonomisine inanan İbn Haldun, Karl Marx'ın eklemeleri olmaksızın emek-değer teorisini ilk tanıtan kişiydi (Oweis, 2017).

İbn Haldun bu teoriyi "teori" olarak adlandırmamış olsa da, emeğin değer kaynağı olduğunu ve tüm kazançlar ve sermaye birikimi için gerekli olduğunu yukarıda Mukaddime'den yapılan alıntılarda görüleceği üzere tarihte ilk kez detaylı şekilde ele almıştır. İbn Haldun, emek ve değer arasında doğrudan ve kaçınılmaz bir ilişki kurmaktadır. Ona göre, bir ürünün veya hizmetin değeri, o ürün veya hizmetin üretilmesi için harcanan emeğe doğrudan bağlıdır. Bu bağlamda, İbn Haldun, emeği, mal ve hizmet üretiminin temel taşı olarak görmekte ve bu yönüyle emeği yüceltmektedir. Daha da önemlisi, İbn Haldun, farklı iş kolları üzerine yaptığı incelemelerde, bazı alanlarda emeğin etkisinin doğrudan gözlemlenemese de onun önem ve değerinin hiçbir zaman göz ardı edilemeyeceğini belirtir. "Elde edilen sermayeler iki çeşittir. Ya bir mesleğin yapılmasından kaynaklanır; onunla kazanılan ve elde edilen fayda, zanaatkârın emeğinin değeridir. "Sermaye" kelimesiyle kastedilen budur. Emek yoluyla asıl aranan da işte bu değerdir. Burada emekten başka bir şey yoktur. Aranan şey de elbette emeğin kendisi değildir. Bazı meslekler birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Mesela, marangozun keresteye ve dokumacının mekiğe ihtiyacı vardır. Ancak bu iki meslekte emek daha önemlidir ve o yüzden de daha fazla değere sahiptir. Eğer bu kazançlar bir mesleğin icrasından gelmezse, ileri gelen kazanç ve kazanılan sermaye emeğin değerini zorunlu olarak içerir. Çünkü emeksiz kazanım olmaz" (İbn Haldun, 2001, s. 418, İbn Haldun, 2021, s.565).

İbn Haldun "çoğu durumda emeğin payı açıktır ve bu pay, az veya çok belirli bir oranda değere eklenir" dedikten sonra bazen emeğin payının farkedilmediği durumlara temel gıda fiyatlarını örnek gösterir: "Temel gıda fiyatlarında olduğu gibi. Toprağın ıslahı için verilen emek ve harcamalar da dikkate alınır tahıl fiyatlarına yansır (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s.565). Tarım için toprak işleme maliyetleri de gıda fiyatlarında dikkate alınır. Bu maliyetler günümüzün Endülüs'ünde görüldüğü gibi fiyatlara yansıtılır. Endülüslüler, Hristiyanlar tarafından, tarım için çok verimsiz ve bahçecilik için pek uygun olmayan kıyılara ve sarp topraklarına püskürtülmüş bulunuyor. İyi topraklardan ve verimli bölgelerden yoksun bırakılan bu insanlar, mahsul verimini artırmak için tarlalarının ve

arazilerinin topraklarını iyileştirmek zorunda kalmaktadırlar. Bu işlem pahalı işçilikleri ve gübre gibi ürünleri gerektirmektedir. Bu da ek maliyetlere yol açmaktadır. Dolayısıyla Endülüslülerin tarımı, fiyatlara eklenmesi kaçınılmaz olan masraflar gerektirmektedir. Hristiyanlar, Müslümanları kıyılarına zorladıklarından beri, Endülüs tam anlamıyla pahalı bir ülke haline gelmiştir (İbn Haldun, 2001, s. 400, İbn Haldun, 2021, s.538). Ancak tarımın çok az bakım ve masraf gerektirdiği ülkelerde iş gücü payı görünmez kalır ve yalnızca birkaç çiftçi bunu fark eder. Böylece biz, kar ve kazançların, tamamen veya kısmen, insan emeğinin değeriyle oluştuğu açıkça görülmektedir (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s. 565).

Görüldüğü üzere, düşünür, malın değerinin onda içkin olan emeğin miktarına eşit olduğunu söyleyerek, 18. yüzyıl ve sonrasının emek-değer kuramlarını incelemiştir. Ülkenin zenginliğini, 17.-18. yüzyıl Merkantilistlerinin aksine, paraya (altın ve gümüşe) değil, mal ve hizmet üretimine bağlamakla daha üstün bir kavrayış sergilemektedir. Zenginliğin kaynağı olarak yalnızca altın ve gümüşü kabul etmeyen ve bunların sadece değişim araçları olduğunu vurgulayan düşünür, insan emeğini kazanç, sermaye ve zenginliğin temeli olarak görmektedir. Dış ticarete ise, lehte bir ticaret dengesinin ülkeyi zenginleştireceğini söyleyerek Merkantilistlerle uyuşmaktadır (Özel, 2006, s.6).

İbn Haldûn'un artı değer teorisinde, Marx veya Ricardo'dan ayrıldığı yönlerde de dikkat çekmek gerekir. İbn Haldun için "fazlalık", göçebe nüfusların yerleşik hayata geçirilmesi ve sermayenin birikimi için değil, özellikle kentlerin gelişimi için kullanılır. Sadece büyük şehirler, önemli sayıda meslek ve tüccarı barındırdıkları için bu fazlalığı kullanabilirler, bu fazlalık sadece halkın refahını (dilenciler de dâhil tüm sosyal sınıflar) iyileştirmek için değil, aynı zamanda lüks ürünlerin üretimi ve yayılması ile bilim, sanat ve kültürün gelişiminde de kullanılır. "İş ne kadar çoksa, kazançlar o kadar büyüktür. Ve ihtiyaçlar orantılı olarak artar. Refah ve zenginlik lükse, güzel atlara, güzel giysilere, değerli kaplara ve eşyalara, hizmetçilere, taşıtlara yol açar. Bütün bunlar kazançlı faaliyetleri içerir, yetenekli zanaatkarlar seçilir. Sonuç olarak, sanayi ve sanatlar teşvik edilir. Şehirlerin geliri ve harcamaları artar, iş çalışanları zenginleştirir" (İbn Haldun, 2001, s.396; İbn Haldun, 2021, s.534).

İbn Haldun emek-değer ilişkisini tespit etmekle kalmamakta, o aynı zamanda emeğin de arz ve talep kanununa tabi olduğuna, talepteki artışın emeğin değerini yükselttiğine ve toplum ve medeniyet olarak çok gelişmiş şehirlerde eğitilmiş kişilerin aldıkları ücretlerin genellikle yüksek olduğuna dikkat çekmektedir (El-Husrî, 2001, s. 401): Şehir veya metropollerde iş bölümü ihtiyaçlara göre yapılırsa asgari emek yeterli olacaktır, gerisi fazlalıktır. Bu fazlalık/artı değer lüksü artırmaya ve diğer şehirlerin ihtiyacını gidermeye yarayacaktır. Ayrıca o fazlalık, kendilerinde

bulunmayı mübadele yoluyla elde etmeyi veya satın almayı sağlar. Böylece bu tür imkânı olanlar zenginleşir. Kazanç, emeğin değerinden başka bir şey değildir. Ne kadar çok emek varsa o kadar çok değer vardır. İhtiyaçlar da o oranda artış gösterir. Zengin ve müreffeh hale gelen insanlar lüks aramaya koyulur: Güzel evler ve güzel giyimler, pahalı çanak çömlek ve mutfak eşyaları, hizmetçiler ve binekler. Bütün bunlar yetenekli ustaların yer aldığı kazançlı meslekler anlamına gelir. Sonuç olarak emek (işgücü) piyasaları (*suk al a'mal*) ve sanat teşvik edilir. Şehirlerin gelir ve giderleri artar ve emek ve emekçileri zenginleştirir. Nüfus ne kadar çoğalır, toplum ve medeniyet ne kadar gelişirse, işler de o kadar artar. Lüks yükselen kazanç eğrisini takip eder. Artan ihtiyaçları karşılamak için ürünleri büyük değer taşıyan yeni teknikler icat edilir. Bütün bu sebeplerden dolayı, şehrin kazancı katlanır ve iş gücü piyasası daha da genişler. Aynı şey ikinci ve üçüncü artışlar için de geçerlidir. Gerçekte, geçim için ayrılan ilk emeğin aksine, artı değer olarak gelen tüm emek lüks ve servete yönlendirilir. Birbirinden daha büyük bir umrana sahip olan bir şehir, aynı zamanda daha fazla kazanç sağlar, daha çok refah yaşar ve diğerinde bulunmayacak lüks alışkanlıkları edinir. Daha büyük ve daha bol bir umrana sahip bir şehrin sakinleri, daha az umrana sahip bir şehrinkinden daha lüks bir hayat sürer. Mesela umranı daha iyi olan bir şehrin yargıcı, diğer şehirlerin yargıcından, tüccarı tüccarlarından, zanaatkârı, zanaatkarlarından, yöneticisi yöneticilerinden ve polisi polislerinden daha zengin ve müreffeh olur (İbn Haldun, 2001, s. 396; İbn Haldun 2021, s.535).

3.6. Emek-Sermaye İlişkisi

Günümüz ekonomisinde emekten ziyade sermaye yüceltilmektedir. Oysa İbn Haldun açısından kar ve kazanç gibi sermayenin de temelinde insan emeği yer alır. Dolayısıyla emek sermayeden üstündür. İbn Haldun, Fransızca çevirilerde sermaye veya sermaye birikimi olarak çevrilen "*mütemavvel*" kavramıyla modern bir sermaye kavramı oluşturmaya çok yakındır. İbn Haldun böylece yeniden yatırıma dönüştürülebilecek birikmiş bir servetten söz etmektedir (Machetto, 2022: 36, dpn.47): "Kişinin kazancı sadece zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyorsa, buna geçim vasıtası (*ma'aş*) denir; bunları aşan bir geliri olursa, bu kazançlar servet ve sermaye birikimi (*mütemavvel*) teşkil ederler (İbn Haldun, 2001, s.417). Düşünür tüm sermayenin insan emeğinin ürünü olduğunu kabul eder: "Her kazanç ve sermaye (*mütemavvel*) zorunlu olarak insan emeğini gerektirir. Kazancın kaynağı mesleklerde olduğu gibi bizzat işin kendisi ise, bu emek çok daha açık ve nettir. Kazanç hayvanlar, bitkiler veya madenler aracılığıyla sağlandığında da bildiğimiz gibi yine insanın emeğine ihtiyaç vardır. Aksi takdirde hiçbir şey elde edilemez ve hiçbir kazanç sağlanamaz" [...]. Elde edilen mallar iki çeşittir. Ya bir mesleğin yapılmasından kaynaklanır; onunla kazanılan ve elde edilen bu fayda, emeğin değeridir. Elde etme yoluyla

aranan bu değerdir, çünkü orada yalnızca kendisi için aranmayan emek vardır. Bazı mesleklerde devreye giren sadece emek değildir, mesela marangozun keresteye ve dokumacının mekiğe ihtiyacı vardır. Ancak ikisinde de emek daha önemlidir ve o yüzden de daha değerlidir...Ya da bu kazanımlar bir mesleğin icrasından gelmez, ancak onu elde etmeye yarayan emeğin değeri, elde edilen o şeye zorunlu olarak girer. Çünkü emeksiz kazanç olmaz" (İbn Haldun, 2001, s.418, İbn Haldun, 2021, s.565). "İnsanlar bedava çalışmayı kabul etmezler, çünkü iş onların kazancı ve geçim vasıtasıdır. Hayatları boyunca sadece işlerinden yararlanabilir, başka hiçbir şey yapamazlar. Bu yüzden emeklerini ancak şehirlerindeki değerli şeyler için harcarlar ki bir kazanç sağlayabilsinler. Bir sanat yüksek talep gördüğünde ona, satışa sunulan ve çok aranan bir meta gibi bakılır. İnsanlar geçim kaynakları olsun diye onları öğrenmeye çalışır. Aksine, eğer bir zanaat talep edilmezse, getirisi olmaz ve kimse, onu öğrenmek istemez. Terk edilir ve yok olur, çünkü kimsenin umurunda değildir. Hz. Ali'den aktarılan bir söz vardır: "Kişinin değeri en iyi yapabildiği şeydir". Bu demektir ki bir insana değer katan onun mesleği yani onun geçim kaynağı olan emeğinin değeridir" (İbn Haldun, 2001, s.439, İbn Haldun, 2021, s.592).

Görüldüğü üzere, düşünüre göre, kâr ekonomik çabanın birincil itkisidir. Talepteki artış ücretlerde artışı getirir. Fiyatlarda yükselme ve üretimin düşük maliyeti, girişimcileri gelecek karlar ve onun hakkında ümitle doldurur, lüks emtianın ve hizmetlerin üretimini ve mükemmelleştirilmesini teşvik eder (Mahdi, 2022, s.295).

Abraham Lincoln (ö.1865) de, ABD Kongresine 3 Aralık 1861 tarihli mesajında İbn Haldun'u teyit edecek şekilde şöyle diyecektir: "Emek, sermayeden önce gelir ve sermayeden bağımsızdır. Sermaye sadece emeğin meyvesidir ve emek önceden var olmasaydı hiçbir zaman var olamazdı. Emek, sermayeden üstündür ve çok daha yüksek bir değer görmeyi hak eder" (Cantrell, 2022, s.26).

3.7. İşbirliği ve İşbölümü

İbn Haldun'un ekonomik değerlendirmelerinin başlangıç noktası işbirliği ve iş bölümüdür. İşbirliği ve iş bölümü, ekonomik faaliyetin temelidir. Çünkü hiçbir insan tek başına geçimini sağlayamaz. Bunun için birden fazla kişinin işbirliği ve işbölümü gerekir. Bu tezini gerekçelendirirken şöyle demektedir: "Bireyin geçimi için ihtiyaç duyduğu her şeyi tek başına üretemeyeceği çok iyi bilinen apaçık bir gerçektir. Belirli bir toplum ve medeniyette yaşayan bütün insanların bu maksat için işbirliği yapmaları gerekir. Hem zaten bir grup insanın birbirlerine yardım ederek elde ettiği şey, kat be kat fazla insanın ihtiyaçlarını karşılamak için yeterlidir. Mesela kendisi için gerekli olan buğdayı kimse tek başına üretemez. Buna karşılık, altı ila on kişi çabalarını birleştirebilir. Demirci ile marangoz aletleri yapar, diğerleri tarım hayvanları ile ilgilenir, toprağı sürer, hasadı yapar ve diğer ziraat işlerini

üstlenir. Böylece ortaya koyacakları yiyecek miktarı, kendilerinin ihtiyaç duyduklarından kat kat fazla olur. Toplu emeğin ürünü, ona katılanların ihtiyaçlarını ve gerek duydukları zorunlu maddeleri hayli aşar. Şehirlerde durum aynıdır. İş bölümü ihtiyaçlara göre yapılırsa, asgari emek yeterli olacaktır, gerisi artı değerdir. Bu artı değer lüksü artırmaya ve diğer şehirlerin ihtiyacını gidermeye yarayacaktır. Ayrıca o fazlalık, kendilerinde bulunmayanları takasla elde etmeyi veya satın almayı sağlar. Lüks, yükselen kazanç eğrisini takip eder. Artan ihtiyaçlarını karşılamak için ürünleri büyük değer taşıyan yeni teknikler icat edilir (İbn Haldun, 2001, s.396, İbn Haldun, 2021, s. 534).

Locke da benzer bir şekilde şöyle demektedir: “Toprak üzerine değer en büyük kısmını koyan emektir: Toprağın yararlı bütün ürünlerinin en büyük kısmını emeğe borçluyuz. Çünkü bir dönümlük toprağın buğdayından elde edilen bütün saman, kepek ve ekmeğin aynı verimlilikte olup da boş kalan bir dönümlük toprağın ürününden daha değerli oluşu tümüyle emeğin sonucudur. Çünkü yediğimiz ekmeğin içinde sayılması gereken sadece çiftçinin meşakkati, orakçı ve harmancının zahmeti, fırıncının teri değildir, öküzleri kesenlerin, demiri ve taşları kazan ve dövenlerin, saban yapımında, değirmende ve fırında kullanılan keresteyi kesip biçimlendirenlerin ve bu tahıl tanesinin tohum oluşundan başlayarak, ekilmesine, ekmeğe yapılmasına kadar gerekli çok sayıda diğer aleti yapanların emeklerinin tümü emek hesabına kaydedilmelidir (Locke, 2012, s.33).

Böylece İbn Haldun, bireylerin yetenek ve becerilerine göre görevlerin dağıtılmasının, toplumların daha fazla mal ve hizmet üretebilmesine ve böylece ekonomik refahı artırabilmesine olanak tanıdığını, ekonomik ilerlemenin ve toplumsal gelişimin gerçekleşmesi için iş bölümünün gerekliliğini, bireyler arasında uzmanlaşma ve iş birliğinin, verimlilik ve üretkenlikte artışa sebep olduğunu dile getirmektedir. İşlerin, bireylerin eşsiz beceri ve yeteneklerine göre dağıtılmasıyla, bir toplum daha geniş bir yelpazede mal ve hizmet üretebilir, dolayısıyla genel ekonomik refahı yükseltebilir.

Basit üretime dayalı işbölümüne bağlı uzmanlaşmanın gelişmediği kırsal toplum ve medeniyette (*umran el bedevi*) insanlar zorunlu ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladığı için işbirliği asgari seviyededir. Ancak zamanla kırsal toplum ve medeniyet dönüşüm geçirerek yerini ürün fazlası ortaya çıkaracak biçimde ekonomiye sahip işbölümüne dayalı kentsel yani gelişmiş toplum ve medeniyete bırakır. İbn Haldun'un gelişmiş ya da kentsel toplum ve medeniyetindeki (*umran el hadari*) ekonomi gelişkin ve farklılaşmış uzmanlık temelinde ileri bir işbölümüne dayalıdır. Adam Smith de eserinde gelişmiş ile gelişmemiş uluslar arasındaki farkın işbölümüne dayalı üretim yapısı olduğunu vurgulamaktadır (Smith, 2006: 8-9). Dolayısıyla hem İbn

Haldun hem de Adam Smith gelişmiş toplumlarda üretimin işbölümüne dayandığı konusunda hemfikirdir (Dilek&Fidan 2022, s.382).

İbn Haldun, emek ile ülkelerin ve medeniyetlerin gelişimi arasındaki ilişkiyi derinlemesine ele almaktadır. Toplular ekonomik olarak daha karmaşık hale geldikçe, uzmanlaşmış emeğe olan ihtiyacın arttığını belirtir. Bu uzmanlaşma, karşılığında yenilik ve teknolojik gelişmeyi teşvik eder ve ekonomik büyüme ile gelişim döngüsüne önemli katkılarda bulunur.

Uzmanlaşmanın derecesi ve nitelikli iş gücü ne kadar gelişmiş ise, halkın refahı için yapılacak yatırımlara kaynak oluşturan servet de o kadar büyüme kaydedecektir. İşbölümü ile ortaya çıkan artık değer lüks malların temini ve halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için harcanır. Sonuçta sanayi, sanatlar gelişir. İnsanlar emeklerinin karşılıksız olarak kullanılmasına müsaade etmezler. Bu nedenle iş bölümü ancak mübadele mümkün olduğu takdirde gerçekleşecektir. Bu ise insanların mübadelede bulunmasına ve ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân veren iyi düzenlenmiş pazarlara ihtiyaç duyar. Gelirlerdeki ve servetlerdeki artış vergi gelirlerinin artışına katkıda bulunur ve yönetimin insanların refahı için daha fazla harcama yapmasına imkân sağlar. Bu durum ekonomik fırsatlarda bir genişlemeye ve daha büyük bir gelişmeye götürür ki, bu da nüfusta artışa sebebiyet vereceği gibi kalifiye olsun veya olmasın işgücünün ve ilim adamlarının başka yerlerden ülkeye göç etmesini sağlar. Böylece toplumun insan ve entelektüel sermayesi daha da güçlenir. Nüfusta bu şekilde oluşan artış mallara ve hizmetlere olan talebi kamçılıyıp sanayii teşvik eder ve gelirleri çoğaltır, bilim ve eğitimi ilerletir ve kalkınmayı hızlandırır (Chapra, 2017, s.383).

Uluslararası (o zamanlar için, şehirler-arası) işbölümünün temeli tabiat değil, beşerî becerilerdir. Ekonomik gelişmenin motoru, şehrin fikrî ve tecrübevî altyapısıdır. Üretimin ana kaynağı, üretken emektir. Dolayısıyla, bir ülkenin ekonomik gelişmesini engelleyen temel husus, ülke ahalisinin emeğinin kalifiye olmamasıdır. İbn Haldun'un bu yaklaşımı, 400 yıl sonra Adam Smith, 600 yıl sonra Michael Porter (d.1947) ve Paul Romer (d.1955) tarafından aşağı yukarı aynı kelimelerle tekrar edilmiştir (Özel, 2006, s.5).

3.8. Emek ve Mülkiyet İlişkisi

İbn Haldun, Mukaddime'de "Rızık ve Kazanç Terimlerinin Anlamı; Kazanç İnsan Emeğinin Değerini Temsil eder" başlığı altında emek ve mülkiyet ilişkisini Locke'den önce dile getirmektedir: "Allah, dünyadaki herşeyi insan için yaratmıştır ve insan elini (egemenliğini) bütün dünyaya ve yeryüzündeki herşeye yayar, zira Allah onu yeryüzünde kendisinin halifesi yapmıştır. İnsanlar, ellerini (egemenliklerini) yeryüzüne yayarlar, çünkü hepsi de bu halifeliğin içinde yer alır. Birinin kazanıp mülk edindiği şeye, bir değiş tokuş olmadıkça, artık başkaları elini uzatamaz" (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563).

Locke ise daha sonra şöyle diyecektir: “Tanrı dünyayı insanoğlunun tümüne ortaklaşa verdiğinde, insana çalışmasını emretti ve insanın aşırı yoksul durumu bunu zorunlu kıldı. Tanrı ve insan aklı, insana yeryüzüne boyun eğdirmesini, yani yaşamın yararı için toprağı islah etmesini ve toprak üzerinde kendisine ait şeyleri, emeğini harcamasını emretti. İnsan, Tanrı'nın bu emrine itaat ederek, yeryüzünün belirli bir bölümüne boyun eğdirdi, sürdürdü ve ektili; bu yolla bu bölüme, üzerinde başkasının hakkı olmayan ve zarar verilmeden kendisinden alınamayan, kendisinin mülkiyeti olan bir şeyleri ekledi (Locke, 2012, s.27). Tanrı emretti ve insanın eksiklikleri onu çalışmaya zorladı. İnsanın emeğini kattığı yerde toprak ondan alınamayacak şekilde onun mülkiyeti oluyordu. Bundan dolayı da yeryüzünü itaat altına alma ya da işleme ile toprak üzerinde hâkimiyet sahibi olmanın birleştiğini görürüz. Bunlardan her biri diğeri üzerinde yetki doğurur (Locke, 2012, s.28).

İbn Haldun'a göre mülkiyetin temel kaynağı insanın emeğinin değeri olan kazançtır: Kişinin çabası (*sa'y*) ve kapasitesiyle (*kudret*) elde edilerek sahip olunan mallara kazanç denir. İnsanın kazancı zorunlu ihtiyaçlarının ötesine geçiyorsa, bunlar “serveti” veya “sermayeyi” oluşturur. Çaba, Allah tarafından teşvik ve ilham edilir, çünkü her şey O'ndan gelir. Her kazanç ve sermaye (servet birikimi) zorunlu olarak insan emeğini (*amel*) gerektirir. Kazanç edinmenin yalnızca çaba ve niyetin sonucu olabileceğini bilmek gerekir. (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.563). Kazanç, emeğin değerinden başka bir şey değildir. Ne kadar çok iş varsa o kadar çok değer vardır (İbn Haldun, 2001, s.417, İbn Haldun, 2021, s.534).

İbn Haldun, daha sonra Locke'un da vurgulayacağı gibi altın ve gümüşü emek sonucu oluşan artık değerinin ve buna dayalı sermayenin değer ölçüsü ve zorunlu ihtiyaçları aşan üretimin ortaya çıkardığı ekonomik hayatta bir değişim aracı olarak görmektedir: “Allah sermaye birikimin değerini ölçmek için altın ve gümüş olmak üzere iki maden yaratmıştır. Dünyanın her yerindeki insanların serveti ve malvarlığı, genellikle bu iki metalden oluşur. Bazı durumlarda insan başka bir şey elde etse bile, bu sadece nihayetinde onu altına ve gümüşe dönüştürebilmek içindir. Çünkü altın ve gümüş dışında her şey piyasa dalgalanmalarına maruz kalır O yüzden bu iki metal, kazançların, mülklerin ve birikimlerin temelini oluşturur” (İbn Haldun, 2001, s.418; İbn Haldun, 2021, s.565).

Locke da insan yaşamına gerçekten yararlı şeylerin en büyük bölümünün ve varlığını sürdürme zorunluluğunun dünyaya ilk gelenlere arattığı şeylerin kullanılarak tüketilmezlerse, kendi kendilerine çürüyecek ve telef olacak kısa ömürlü şeyler olduğunu belirttikten sonra; “oysa altın, gümüş ve elmas gerçek kullanımdan ve yaşamı destekleme gerekliliğinden çok fantezi ve anlaşmayla üzerlerine değer konan şeylerdir. Bu durumda her kişi, doğanın ortaklaşa sağladığı bu güzel şeylerin kullanabildiği kadarında bir hakka ve emeğiyle

etkide bulunduğu her şeyde bir mülkiyete sahipti” (Locke, 2012, s.35) ve “ancak, yiyecek, giyecek ve taşınabilir şeylere oranla insan yaşamına çok az yaralı olan altın ve gümüş, değer belirlenmesinde emeğin hala büyük oranda ölçü olması nedeniyle değerini sadece insanların onayından aldığından, insanların zimni ve gönüllü bir onayla, bir insanın, ürününü kullanabileceğinden daha fazla miktardaki toprağı meşru biçimde nasıl sahiplenebileceğinin bir yolunu bularak; mübadele ilişkisi içinde ürün fazlası yerine, sahibinin ellerinde çürümediğinden ya da bozulmadığından dolayı başka birine zarar vermeksizin biriktirebilen altın ve gümüş metallerini alarak yeryüzünün orantısız ve eşsiz bir sahiplenmesi üzerinde anlaşmaları açıktır. İnsan, şeylerin özel sahiplenmelerinin eşitsizliği biçimindeki bu paylaşımını, toplumun sınırları dışında ve sözleşme yapmaksızın, sadece altın ve gümüş üzerine bir değer koyarak ve paranın kullanımını konusunda zımnen anlaşarak uygulanabilir kıldı” (Locke, 2012, s.37) demektedir.

Görüldüğü üzere İbn Haldun’un Mukaddimesinde ve Locke’un “Yönetim Üzerine İki İnceleme” adlı kitabında yer alan mülkiyet ve emek kavramları üzerine görüşleri arasındaki benzerlikler oldukça dikkat çekicidir. İbn Haldun ve John Locke’ un emek kavramını kullandıkları bağlam farklı olmasına rağmen, özellikle emeğin değere olan etkisi hakkında ortak bir tutum benimsemişlerdir (Çal, 2014, s.5).

3.9. Emek ve Ekonomik Kalkınma

İbn Haldun’a göre, gelişimin sürekliliği ve ekonomik canlılık, emeğin sürekliliği ile doğrudan ilişkilidir. Onun görüşlerine göre, toplumlar ve ekonomiler, ancak çalışma ve emek sarf etme konusundaki çaba sürekli olduğunda gelişebilir. Eğer bu çaba süreklilik arz etmez veya zayıflarsa, ekonomik canlılık zarar görür ve toplumsal ilerleme sekteye uğrar (Oral, 2021, s. 112). İbn Haldun bu bağlamda, emeğin sadece ekonomik bir değer olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel gelişimin bir motoru olarak önemine dikkat çekmiş olmaktadır. Chapra’nın (2017) Mukaddime’nin değişik bölümlerinden derlediği üzere “emek servet ve sermayeyi sağlar. Bu ikisi ise adaletin ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi, yönetimin rolünü etkin şekilde yerine getirmesi ve bütün halkın refaha kavuşturulması için gerekli kaynakları sağlar. Servet bazılarının düşündüğü gibi yıldızların konumuna veya altın ve gümüş madenlerin varlığına bağlı değildir. Daha çok ekonomik faaliyetlere, piyasanın büyüklüğüne, devletin sağladığı teşvik ve imkânlarla ve araçlara bağlıdır ki, bunlar da tasarruf veya halkın ihtiyacını karşıladıktan sonra geriye kalan fazlaya bağlıdır. Ne kadar çok faaliyet yapılırsa o kadar büyük gelir elde edilecektir. Yüksek gelir daha fazla tasarruf edilip araçlara daha büyük yatırım yapılmasına katkıda bulunacak, bu da sonuçta büyük kalkınma ve servet sağlayacaktır” (Chapra, 2017, s.382).

Gelişmiş bir toplum ve medeniyete sahip, etrafında çok sayıda halkın yaşadığı ve büyük bir nüfusu barındıran bölgeler, refah içindedir. Sakinleri zengindir. Birçok şehirleri vardır. Devletleri ve ülkeleri güçlüdür. Bütün bunların sebebi, işlerin bolluğunda ve emeğin servetin sebebi olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Gerekli ihtiyaçlar karşılandığında emek, toplum ve medeniyetin kapsamına ve zenginliğine bağlı olarak az ya da çok bir artı (fazlalık) bırakır. Böylece insanlar biriktirebilecekleri kazancı (sermayeyi) elde ederler. Refah ve rahatlık artar. Peşinden lüks ve zenginlik gelir. Ticaretin gelişmesiyle vergi gelirleri çoğalır. Devlet zenginleşir ve güçlenir. Gelişmiş bir toplum ve medeniyet, emeğin bolluğundan kaynaklanan büyük kazançlar üretir (İbn Haldun, 2001, 401, İbn Haldun, 2021, s. 540). Vatandaşların refahı devletin zenginliğiyle orantılıdır. Aynı şekilde devletin zenginliği de vatandaşların refahı ve sayısına bağlıdır. Her şey temelde toplum ve medeniyete ve onun gelişmesine dayanır (İbn Haldun, 2001, 407, İbn Haldun, 2021, s.547). Yukarıdaki görüşleriyle, o, ekonomik teorilerde insan emeğinin rolünü ön plana çıkaran ilk düşünürlerden biri olarak görülmeyi hak etmektedir. Kalkınmanın sürekliliği ve ekonomik canlılığın sağlanması için, bireylerin ve toplumların üretken olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Siyasi rejim de özgürlükçü politikalarla bunu teşvik edici bir rol oynayacaktır. Baskıcı, keyfi politikalar ve adaletsizlikler üretkenliği engelleyecek ve üretimin düşmesine ekonomik krizlere yol açacaktır. Düşünür bu görüşünü "Adaletsizlikler toplum ve medeniyetin çöküşünün habercisidir!" (İbn Haldun, 2001, s.320, İbn Haldun, 2021, s.423) başlığı altında detaylandırır

İbn Haldun, emeğin ekonomi, toplum ve medeniyet üzerindeki rolünü tespit etmiştir. Ona göre, emek, toplumların gelişiminde temel bir itici güçtür ve medeniyetlerin yükselişi ile düşüşü arasındaki dinamikleri şekillendirir. Emeğin uygulanması, toplumların zenginlik ve refah düzeyini artırırken, aynı zamanda sosyal dayanışma ile birliği ve bütünlüğü de güçlendirir.

Modern ekonomik teorilerle İbn Haldun'un söz konusu görüşleri arasında ciddi benzerlikler gözlenmektedir. Özellikle, sosyal sermaye teorisi ve sürdürülebilir kalkınma modelleri, İbn Haldun'un emek ve kalkınma arasındaki ilişkiyi vurgulayan düşünceleriyle paralellik göstermektedir. İbn Haldun'un servet ve sermaye birikimine, milletlerin zenginliğinin zaman içinde artmasına ilişkin görüşleri, pek çok yönüyle, adeta son asırlarda geliştirilen kalkınma teorilerinden biri gibidir. Düşünüre göre, ülke ve medeniyetlerin gelişmesinin, milletlerin zenginliğinin temelini oluşturan artı-ürünün ve ondaki artışların kaynağı, işbölümünün ve üretim araçlarının gelişmesidir; daha doğrusu, işbölümü ve üretim araçları sayesinde etkinliği ve verimliliği artan emektir (Kozak, 1999, s.265). Günümüzde, ekonomik politikaların ve kalkınma stratejilerinin oluşturulmasında, insan emeğinin ve potansiyelinin önemi giderek daha fazla vurgulanmaktadır.

Sonuç

Emek, sosyal bilimlerin önemli bir dalı olan iktisat (ekonomi) biliminin temel kavramlarından biridir. Bu nedenle tarihteki sosyal düşünürlerin eserlerinde kavramın izleri sürülebilir. Batı'da emek olgusunun modern anlamda ele alınışı 17. yüzyıl İngiliz düşünürleri Pretty ve Locke ile başlar ve 18 ve 19. Yüzyıllarda Smith, Ricorda ve Marx'la emek ve değer teorisi olarak olgunlaşır.

Bir 14. yüzyıl düşünürü olmasına rağmen, İbn Haldun'un bir sosyoloji klasiği olarak görülen Mukaddime adlı eseri içerdiği ekonomik konuların yoğunluğu ile Adam Smith'in "Milletlerin Zenginliği" eseri gibi bir iktisat klasiği olarak da görülmeyi hak etmektedir.

Düşünürün Mukaddime'de ele aldığı konuları Umran Bilimi olarak adlandırdığı gözetildiğinde, genel olarak sosyolojiye veya sosyal bilimlere karşılık gelen bu bilim dalının bir alt disiplini olarak İktisadi Umran Biliminden bahsetmek mümkündür.

İktisadi Umran'da emek ve bununla bağlantılı konuların birlikte ve İbn Haldun'dan sonra yaşamış Batılı düşünürlerin görüşleriyle birlikte ele alındığı çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

İlk olarak, emek İbn Haldun'un İktisadi Umranın temel kavramlarından biridir. İbn Haldun bu olguyu insanın kazancının değeri, insanın sahip olduğu düşünce gücü ve el organının sağladığı bir kapasite olarak insana değer kazandıran, üretim araçlarını geliştirme ve kullanma yoluyla toplum ve medeniyetin temeli olan işbirliği ve işbölümü ile ülkelerin kalkınmasının kaynağı olarak görmektedir.

İkinci olarak, daha derine inildiğinde İbn Haldun'a göre, emek, mal ve hizmetlerin üretiminde temel bir faktördür. İnsan emeğinin uygulanması, doğal kaynakların işlenmesi ve değerli malların üretimi anlamına gelir. Bu süreç, toplumların ekonomik refahını ve gelişimini sağlar.

Üçüncü olarak İbn Haldun, emek ve onunla bağlantılı bir dizi kavramı kendi döneminin çok ötesinde bir bakış açısıyla ele almış, bu kavramlar aracılığıyla toplum ve medeniyetteki ekonomik olguları derinlemesine ve tutarlı bir şekilde bilimsel bir yöntemle analiz etmiştir.

Dördüncü olarak düşünür, emeğin ekonomik değer yaratmadaki rolünü incelemiş, emeğin, mal ve hizmetlerin üretiminde merkezi bir faktör olduğu ve üretim süreçlerindeki emek yoğunluğunun, ürünlerin değerini belirlediğini belirtmiştir.

Beşinci olarak İbn Haldun, üretim süreçlerinde emeğin rolünü analiz ederken, farklı iş kolları ve meslekler arasındaki emek bölüşümünün toplumsal ve ekonomik gelişimi nasıl etkilediğini ortaya koymuş ve iş

bölümünün, verimliliği artırarak toplumların daha karmaşık ekonomik yapılar geliştirmesini sağladığını tespit etmiştir.

Altıncı olarak o, emeğin değer yaratmadaki merkezi rolünü, toplum, medeniyet üzerindeki etkilerini ve özellikle mülkiyet ile olan ilişkisini vurgulayarak, emeğin evrensel önemini ve emeğin ve üretimin, toplum ve medeniyette ekonomik gelişimin anahtarı olduğunu ortaya koymuştur.

Yedinci olarak İbn Haldun'un tarihsel ve toplumsal dinamikler ve medeniyetlerin yükselişi ve düşüşü çerçevesinde emeği ele alışı, onu iktisadi sosyolojinin ve ekonomik düşüncenin öncülerinden biri yapmaktadır. Emeğin, toplumsal dayanışma ve ekonomik kalkınma üzerinde etkisine dair görüşleri, günümüzde de geçerlidir.

Sonuç olarak herhangi bir toplum ve medeniyette emeğin değerini ve etkilerini anlamak, sadece geçmişteki toplum ve medeniyetlerin değil, aynı zamanda bugünkü ve gelecekteki toplum ve medeniyetlerin de ekonomik refahı ve sosyal gelişimi için son derece önemlidir. Bu nedenle, emeğin değer ve işlevini, toplumsal yapıları ve devlet ve medeniyet olgularını anlamada kullandığı kapsamlı yaklaşımı ve özgün yöntemi, İbn Haldun'u zamanının çok ötesinde bir düşünür yapmaktadır. Düşününün ekonomik görüşlerinin ve emek değer teorisinin kendisinden sonra gelen Batılı düşünürlerce tekrarlanması ve bu konularda modern ekonomik teorilerden yüzyıllar önce bugün de geçerli olacak teorilerin sahibi olması, onu ve eseri Mukaddimeyi düşünce ve iktisat tarihinde ayrıcalıklı bir konuma taşımaktadır.

Kaynakça

- Alrefai, A., ve Brun, M. (1994). İbn Khaldun: Dynastic change and its economic consequences. *Arab Studies Quarterly*, 16(2), 73-86.
- Anık, C. (2022). *Modernitenin meşruiyeti ve emek*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Blaug, M. (2024). Economics. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/money/economics>
- Bocutoğlu, E., (2012). İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, no.1, 128-150.
- Boulakia, J. D. C. (1971). İbn Khaldûn: A fourteenth-century economist. *Journal of Political Economy*. Vol. 79, No. 5 (Sep. - Oct., 1971). 1105-1118
- Canatan, K. (2017). *Mukaddime Sözlüğü*. Ankara: Eskiye Yayınları.
- Cantrell, O. (2022). Abraham Lincoln's republic of rules: The logic of labor, the labor of logic. *The Journal of the Abraham Lincoln Association*, 42(2).

- Chapra, M. U. (2017). İbn Haldun'un gelişme teorisi günümüz islam dünyasının düşük performansını izah etmeye yardımcı olur mu? In R. Şentürk (Ed.), *İbn Haldun, Güncel Okumalar*. 368-416. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çal, C. (2014). İbn Khaldûn and John Locke: A political interpretation of society – A road to private property. (Master's thesis, Middle East Technical University, Ankara).<https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617026/index.pdf>.
- Demir, Ö., & Acar, M. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (6th ed.). Ankara: Adres Yayınları.
- Dilek, S., & Fidan, M. (2022). Mukaddime'nin iktisat okulları bağlamında değerlendirilmesi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(2), 379-397.
- Ergül, E. (2018). *Hukukçu ve Siyaset Bilimci Kimliğiyle İbn Haldun*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ergül, E. (2021). İbn Haldun'un temel kavramlarının devlet teorisi ışığında çevirisi. *Ombudsman Akademik*, 8(15), 43-81.
- Falay, N. (1978). *İbn Haldun'un iktisadi görüşleri*. İstanbul: Güryay Matbaacılık (İÜİF Maliye Enstitüsü Yayını).
- Hassan, Ü. (2011). *İbn Haldun'un metodu ve siyaset teorisi* (5th ed.). İstanbul: Doğubatı Yayınları.
- Hassen, M. (2009). *Ibn Khaldoun chercheur et objet de recherche*. Tunis: Centre d'Etudes Et de Recherces.
- Ibn Khaldûn. (2002). *Le Livre des Exemples, I, Autobiographie, Muqaddima*, Texte traduit, Présenté et Annoté par Abdesselam Cheddadi, Paris: Gallimard.
- Ibn Haldun. (2001). *Muqaddima* [Arabic version]. , Hazırlayan Ahmed Zagbi, Beirut: Daru'l-Erkam,
- Ibn Khaldûn. (2015). *The Muqaddimah, An Introduction to History*, Edited by N. J. Dawood, Translated by Franz Rosenthal, Introduction by Bruce B. Lawrence, New Jersey: Princeton University Press.
- İbn Haldun. (2021). *Mukaddime, evrensel tarih ve toplum bilimlerine giriş* (C. Aydın, Trans.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karataşlı, Ş., Clark, D.(2024). İbn Khaldun's labor theory of value and the question of race: Revisiting the “nondebates of the 1970s” through The *Muqaddimah*. <http://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1195>.

- Kozak, İ. E. (1999). *İnsan-toplum-iktisat* (2nd ed.). Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Machetto, C. M. (2022). İktidarın antropolojisi ve devletin soy kütüğü / Deleuze ve Guattari, İbn Haldun ve Clastres'in okuyucuları. Çev. Ergin Ergül. *Ombudsman Akademik*, 9(17), 13-42.
- Mahdi, M. (2022). *İbn Haldûn'un tarih felsefesi* (F. Aydın, Trans.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Marouani, A. (2017). L'apport d'Ibn Khaldûn à la pensée économique: Essai de réévaluation critique. *Revue Critique Économique*, 35, 81-101.
- Maunier, R. (1913). Les idées économiques d'un philosophe arabe au XIV siècle Ibn Khaldoun. *Revue d'histoire Économique et Sociale*, 6(4), 409-419.
- Mekki, S. (2017). Debat sur la pensée économique d'Ibn Khaldoun. <https://forumibnkhaldoun.org/wp-content/uploads/2017/06/Version-Site-du-debat-Forum-Ibn-khaldoun-1.pdf>.
- Mentzel, P. (2020). Ibn Khadoun: Smithian before Smith. May 22, 2020. <https://www.adamsmithworks.org/speakings/ibn-khaldoun-smithian-before-smith>.
- Oral, İ. O. (2021). İbn Haldun'un ekonomi anlayışı. In C. Cengiz, C. Akın, & T. Gözütok (Eds.), *İbn Haldun'un düşünce dünyası üzerine incelemeler*. 109-128. Ankara: Nobel Yayınları.
- Oweiss, I. M. (1988). Ibn Khaldûn, father of economics. In I. M. Oweiss & G. N. Atiyeh (Eds.), *Arab Civilization: Challenges and Responses*. New York: State University of New York Press.
- Özaydın, A., Arslan, İ. ve Bayar, İ. (2021). İbn Haldun'un iktisadi kalkınma anlayışını inşa eden iktisadi faktörler. *İlahiyat Akademi*. 13, 31-56.
- Özel, M. (2006). Bir iktisat klasiği olarak İbn Haldun'un Mukaddime'si. *Dîvân İlmi Araştırmalar*. 2(21), 1-8.
- Smith, A. (2006). *Ulusların zenginliği 1*. Çev. M. Saltoğlu. Ankara: Palme Yayınları.
- Uygun, O. (2019). *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çakar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.